

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

*

TIZENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1905

TARTALOM.

	Lap
A Batthyány-codextről. (Első közlemény.) <i>Dr. Horváth Cyrill</i>	129
A Festetics-codex bűnbánati zsoltárai. <i>Katona Lajos</i>	149
Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. <i>Géber Antal</i>	158
Újabb adatok Kőmives Kelemenné mondájához. (Első közlemény.) <i>Sarudy Gy.</i>	174

Adattár :

Kazinczy Ferencz Diáriuma. (Első közlemény.) <i>Dékány Kálmán</i>	193
Adatok a Gyöngyösy-család történetéhez. (Befejező közlemény.) <i>Dr. Gyöngyösy László</i>	206
Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. (Első közlemény.) <i>Dr. Perényi József</i>	231
Révai Miklós Eredeti levele Kapuváry Antal Veszprémi kanonokhoz. <i>Jónás Károly</i>	244
A debreczeni Csokonai-síremlék és Péczely József. <i>Dr. Barcsa János</i>	247
Buzinkai György értesítő Apaffi fejedelmet Pósházi Haláláról	249

Könyvismertetés.

Histoire des littératures comparées des origines au XX-e siècles par Frédéric Loliée. <i>Téri József</i>	250
Csokonai és a latin költők. Irta Oláh Gábor. <i>D.</i>	252

Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrant Árpád</i>	254
---	-----

—

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása: *Halas.*

A BATTHYÁNY-CODEXRŐL.

(Első közlemény.)

I.

A renaissance óriási processusának az a része, melyet a világ reformáció néven ismer, mint a vallásos élet terén mindenütt, az énekköltés terén is hatalmas hatást gyakorolt. A protestáns egyházakban lassankint egészen új liturgia fejlődik ki, de a mozgalmak ereje meglátszik a katolikus egyházon is, mely az új szellem hatása elől szintén nem zárkozhatott el végképpen. A reformáció után élő katolikus pap disciplináltabb életet él, egyházasabb szellemű, mint elődei; a vitakozások hatalmas lendületet adtak a theológiának; a dogmák, hagyományok és szokások tisztább világitásba kerültek, rendszerbe foglaltattak, és — a mi már egészen tárgyunk körébe vág — a nemzeti elemek térfoglalása az istentiszteletben, az egyházi éneklésben és zenében mind nagyobb méretekben mutatkozik.

Sokan azt gondolják, hogy a magyar nyelvű és zenéjű éneket csupán a reformáció honosította meg az istentiszteletben, ez azonban mindenesetre tévedés. A magyar nép az éneket már pogány vallásában ismerte és később sem mondott le éneklő jogáról. Az egyháznak, mely a nemzeti elemeket másutt sem irthatta ki egyszerre az istentiszteletből, tűrnie kellett az »abusus«-t, és ha a nép a cultus főrésze, a mise alatt, mint látszik, a középkor végeig, sőt jóval azon innen is, csak imádkozott, de nem énekelt: egyébkor, prédikáció előtt és után, körmenetek, bucsujárások alkalmával szokásban volt a magyar népének. Az 1629-iki nagyszombati zsinat végzéseiben meg van említve, hogy az iskolamesterek prédikáció előtt és után hazai szokás szerint népenekeket szoktak előénekelni, azaz a néppel együtt énekelni:¹ »quoniam ante et post

¹ V. ö. Szegedi, Cant. Cath. 1674. »Ez végre jóvallotta ngod is, hogy az ének verseit elől mondván egy avagy két kántor, viszont mondják a többi is utána.« A nyomt. aj. l.

conciones, de more patriae, cantiones vulgares per magistros scholarum praecinuntur.«¹ Telegdi Miklós 1577-ben néhány éneket közöl, mint a melyeket szintén hasonló alkalommal szoktak előadni.² I. Ferdinánd 1564. június 14-én megengedi, hogy a szegény tanulatlan község elméjének hála, isteni dicséretre gyujtása végett communicatio után is szabad lesz énekelni a nép nyelvén valami hymnust vagy zsoltárt. »Quandoquidem rudes homines mentem a terrenis haud facile amotam habent, ad animos eorum in gratiarum Dei actionem et laudem excitandos posset post communionem hymnus aliquis vel psalmus cum responsorio . . . vulgari lingua decantari.«³ Semmi kétség, a magyar katolikus népének a XVI. században már kibontotta szárnyait s élt abban a szűkebb keretben, a melyet részére az egyház hatalma kijelölt; de a »mos patriae« még nem »mos antiquus« egyszersmind. Azonban egyéb adatunk is van: Oláh Miklós 1560. évi esztergomi zsinatának egyik kánona, melyben következő sorok olvashatók: »Cum gravi poena committimus, ne vulgares ullae, aut latinae etiam cantilenae, praeter eas, quas ante centum annos maiores nostros certe approbasse constet, aut praeter eas, quae posthac a nobis fuerint approbatae, in templis maxime admittantur«: súlyos büntetés terhe alatt megtiltjuk különösen az istenházában való éneklését minden olyan nép- vagy deák-éneknek, a melyről nem bizonyos, hogy vagy eleinktől száz esztendővel ezelőtt jóváhagyatott, vagy tőlünk ezután jóvá nem hagyatik.⁴ Már ez az adat világosan bizonyít kettőt: hogy Magyarországon a középkorban megvolt az ének-cenzúra intézménye, és a mi fő: hogy már ugyanekkor van magyar nép-énekünk, mely az istentiszteletnek — többé-kevésbbé — kiegészítő része.

Azonban óvakodni kell a félreértéstől: ezek az énekek ma legnagyobb részt ismeretlenek, sőt egy-kettő kivételével, alig kihüvelykezhetők s legkevésbbé azonosíthatók a középkori codexek hymnuszfordításaival. Az, a mi ennek a tételnek alapjául szolgál, nem ama fordítások külső formájának, ritmusának szabatlansága, bár teljesen számon kívül, mint látszik, ez a jelenség sem hagyható. Toldy és követői szeretik a codexbeli hymnuszok darabosságát a magyar verselés kezdetlegességének, mintegy gyermekkora gyengeségének róni fel, de ez a hajlandóság nem számol eléggé a ténnyel. A magyar verselés már a codexek korában sem volt kezdetleges, és olyan darabok, mint az »Ó dicsőséges szent jobbkéz«, »Lengyel László jó királyunk«, Pannonia megvételeinek paronomasztikus sorai, a pesti gyerekek éneke, vagy a később felfedezett »Hozd el gazda, hozd el«, az »Angyaloknak nagyságos asszonya« és mások tanu-

¹ L. Péterffy, Conc. Sacra, II. 254. — Bartalus, Kisz. Társ. Évl. IV. 94.

² Telegdi, Evang. Magyarazattyanak Első Része, 1577. I. 87. és k. II.

³ Bartalus, i. h. 91.

⁴ Péterffy, Conc. Sacra. II. 93. — Bart. i. h. 90.

ságot tesznek fejlettségéről. Nem, nem a verselés éli gyermekkorát, nem a ritmus fejletlen és kezdetleges; csak a fordító szerzetes gyöngye verselő — s az se mindig. A codexben ritka a zengzetes, a szabatos vers; sokszor a másolók — mint a Katalin-legendában, az úgynevezett Bernát-hymnusban — a meglevő jót is elrongálják; de *van*, és a mi szintén fontos, az anyagnak terjedelméhez képest a formáknak meglehetősen változatosságával. És a mi fő: ne feledjük, hogy a codex-író nem műfordító. Ennek az embernek nem az a célja, hogy formát formával tükröztessen; akárhányszor fordít verset prózával, mert nem az a szándéka, hogy éneket nyújtson, hanem — mint már Volf észrevette — imádságszöveget készítsen olvasóinak; hogy deákul nem vagy csak fogyatékosan értő »hugai« részére a karban deákul reczitált vagy énekelt darabok értelmét tolmácsolja. Énekbe, cantilénába, mely dalolásra készül vagy közszájon forog, bizonyára kevesebb mindent szűrőnek be s fordító és másoló egyaránt jobban törődnek a ritmussal. Hiába hozza fel Kardos, hogy a gregoriánus énekben egy szóttagot akár tiz hangon keresztül is elhúztak: a codexek fölöslegessé teszik az észrevételt, mely egyébiránt magában véve sem egészen alapos.¹ Az irodalomtörténetnek számba kell vennie, hogy a codex hymnus-fordítója a mellett, hogy a Nádor-ban kótákkal is elárúlja célját, többször odajegyzi fordításához, hogy az »imádság«, »oratio«, és néhanapján, hogy »ének«, »cantilena«.² Ezek az emberek tudják, mit beszélnek: az »imádság« jelzésű darabok között egy sincsen, a mely a későbbi énekeskönyvekbe utat tört volna, még a »Salve mundi salutare« híres átdolgozása sem, holott eredetije, dallama, újabb fordításai nem hiányzanak; de a Winkler »szent ének«-éről, legalább egy részéről, be lehet bizonyítani, hogy valóságos ének volt,³ és az »Angyaloknak nagyságos asszonya« hosszú időn át megmaradt »régie ének«-nek,⁴ valódi »cantilena«-nak, minek a codex föltüntette.

Azonban azt fogják mondani: lehet, hogy a középkori codexek hymnusai nem készültek a község számára; de a nép mindazáltal eltanulhatta őket hallomás útján, föltéve, hogy e műveket a szerze-

¹ V. ö. Bartalus, A magy. egyh. szertart. énekei a XVI. és XVII. században. Pest, 1870. 61. l.

² V. ö. Winkler, 120: Ez szent imádságokat (Patris sapientia); — Thewrewk, 165: Ritmusokban foglaltatott ájéttatos imádság (Apostolok fejedelme); — Gömör, 156: Igen szép imádság szentléleknek; — Thewrewk, 283., Czech, 43: Szent Bernáld imádsága (Salve mundi salutare); — Festetich, 52., 116: »Ének« (mint merő fordítás »hymnus« helyett (v. ö. Fest. 195.) számba nem vehető); — Peer, 99: Cantilena (Vásárhelyi A. éneke); — Winkler, 338: Szent ének (Ő kegyösséges szűz stb.). — Teleki, 362: Imádságot (Ave virgo gloriosa); Peer, 213: bodog azzonnak örömről való imádság; — Thewr., 88: áhitatos imádság és igen kedves.

³ L. alább.

⁴ V. ö. Kisdi, Cantus Catholici, 1651. pag. 106. — Cant. Cath. ex editione Szelepcséniana, 1738. pag. 226.

tesek a karban vagy egyebütt az istentiszteleten énekelték. Valóban ama középkori hymnus-fordítások legnagyobb részben és első sorban breviár-jellegű könyvekben maradtak fön, a Döbrentei-, Apor-, Kulcsár- és Keszthelyi-codexben, a Festetich- és kis mértékben a Czech-codexben: nem kell-e tehát hinni, hogy mindeme fordítások valamikor liturgikus czélra szolgáltak?

Könnyű kérdés. A történelem mit sem tud a magyar szerzetek magyar nyelvű zsolozsmájáról, és ama codexeknek breviár-jellege zárja ki legelésebben szövegeiknek liturgikus használatát. Szó sincs magyar zoltárok énekléséről, a magyar hymnusokéről sem lehet beszélni. A paulinus, a ki Magyar Benignának Szűz Mária officiumát készít, az apácza, ki az Apor-codexet vagy ennek társait olvasgatja, mindnyájan deák textusok éneklésével és reczitálásával teljesítik kötelességöket¹ és legfőlebb okulás, magánájtatosság czéljából fordulnak magyar könyvekhez.

»Sebaj, fogják felelni; az ének így is találhat utat-módot, hogy szárnyra keljen és a sokaság közös kincsévé váljék.« Az ilyen »közkinccsé vált« énekek azonban rendszerint különös súlylyal nehezedenek a tömegekre. Mindenki öröklí és hagyományozza őket, szövegük folyton mintegy a község őrizete alatt áll, mely többé-kevésbé fejből tudja és a legritkább esetben tár kaput rivális darabnak. Változatok támadnak, de egészen új, önálló textusoknak senki sem érzi szükségét. Tegyük fel, hogy a XV. század végének, a XVI. elejének van néhány ilyen éneke: egy Conditor alme, Veni redemptor, A solis ortus, Ave maris stella, egy Verbum supernum-fordítás, melyet mindenki tud és mindenki használ, a tömegek a búcsukon és egyebütt énekelnek. És most jönnek a szerzetesek, imádságos könyvet írva »húgaiknak«, vagy éppen világi személyek számára, csupa új, csupa más-más Conditor alme-, Veni redemptor-, A solis ortus-, Ave maris stella-, Verbum supernum-szövegekkel . . . Nem, ez lehetetlenség. Az egy »Angyaloknak nagyságos asszonyá«-ból, melyről tudva van, hogy igazi népének volt, három szöveg maradt hátra:² és ezek a szövegek nagyrészt egybevágnak: jele, hogy megvolt a bevett szöveg, a melyre mindenki eszmél; a Conditor almé-k és társaik pedig szaporodnak tarka össze-visszaságban. A középkori jellegű magyar codexekben a Conditor alme, a Veni redemptor gentium három-három, a Sedulius-féle A solis ortus cardine négy, a Vexilla regis, Verbum supernum, De patre verbum két-két, az Ave maris stella két, illetve három különböző alakban fordul elő, a nélkül, hogy szerzőik tudomást vennének egymás munkájáról, hogy az áhitattal forgatott eredetin és saját tudásukon kívül valami egyébnek a követését elárulnák és műveik amaz esetleges találkozásokon túl, melyek a szószerinti fordítás miatt úgyszólván elkerülhetetlenek, rokonságot éreztetnének.

¹ V. ö. Apor, 148—150. l.

² Peer, 330—337; Thewrewk, 77—82; Pozsonyi t. 47—48.

Ime két példa :

a)

1. Conditor alme syderum,
Aeterna lux credentium,
Christe, redemptor omnium,
Exaudi preces supplicum.
2. Qui condolens interitu
Mortis perire seculum,
Salvasti mundum languidum,
Donans reis remedium, etc.

Apor : 1. Csillagoknak szent szerzője,
Hívőknek örök világa,
Krisztus, mindeneknek szabadejtója,
Halgass meg könyörgőknek onszolatjokat.

2. Ki bánván ez világnak
Halál veszedelmével elvesztét,
Megvígasztád a sendő világot,
Urvosságot adván méltóknak.

Döbr. : 1. Hugyak felséges szerzője,
Hívőknek örök világa,
Krisztus, mindennek váltója,
Halljad könyörgők kérelmét.

2. Ki halálnak veszélyével
Világnak bánád veszését,
Beteg világot megmentél,
Szert tévén az bünösöknek.

Keszthelyi : 1. Hugyaknak kegyes teremtéje,
Híveknek erek világossága,
Krisztus, mindeneknek váltója,
Hallgassad meg ajejtatosaknak imádságát.

2. Ki bánkódván halálnak veszedelmével
Ez világot elveszni,
Meggzabadojtád ez kór világot,
Adván űnekik urvosságot.

b)

1. A solis ortus cardine
Ad usque terrae limitem
Christum canamus principem¹
Natum Maria virgine.
2. Beatus auctor seculi
Servile corpus induit,
Ut carne carnem liberans
Ne perderet, quos condidit.

¹ Így is: Christo canamus principi, nato . . .

- Apor: 1. Napkelet sarkalatjától
 És földnek mend végeiglen
 Énekljünk Krisztus fejedelmnek,
 Szűz születtenek.
2. Ez világnak bódog szörzeje
 Szolgáló testet vön ő reá,
 Hogy testet testtel megszabadejtván
 El ne vesztené, kiket szerzett.
- Döbr. 1. Napkeletnek kezdésétől
 Földnek ű véghatáráig
 Krisztusnak énekljek fejedelmnek,
 Szűz Máriának születtenek,
2. Öröknek bódog tevője
 Szolgáló testbe öltözék,
 Hogy testet testtel váltana,
 Ne vesztenéje, kiket teremtett.
- Fest. 1. Nap támadásának sarkátul
 Mind ez világnak végéig,
 Krisztust énekeljük, fejedelmet,
 Szűz Máriának szülöttét.
2. Bódog ez világnak szerzője
 Szolgái testet reá vön,
 Hogy testtel testöt megvátván
 Ne vesztenéje, kiket teremte.
- Keszt. 1. Naptámadattul fogván
 Napestig
 Dicsérjek istennek fiát, Krisztust,
 Szűz Máriának fiát.
2. Ez világnak kegyes teremtéje
 Szolgáló testet reá vén,
 Hogy ő testével emberi nemzetet megszabadejtaná,
 Hogy el ne vesztené, kiket teremtett vala.

Ezek a szövegek világosan megmondják, hogy fordítóik nem eszméltek bevett szövegekre és az irodalomtörténetnek nincs rá oka, hogy az ellenkezőre gondoljon. A középkori codexek anyagát ¹

¹ *A solis ortus cardine*: Apor 130—1; Döbr. 237—8; Festetich 352—4; Keszth. 54—6. | *Audi benigne conditor*: Apor 131. | *Ad coenam agui providi*: Apor 132—3. | *Ave maris stella*: Apor 133—4; Festetich 117—8 + 195—7; Czech 151—3. | *Ave salulis hostia*: Nádor 695—7. | *Ave virgo gloriosa*: Teleki 362—8; Pozsonyi 47—8; Peer 288—9; Gyöngyösi 25; Lobkowitz 342. | *Angyaloknak nagyságos asszonya*: Peer 330—7; Pozsonyi 47—48; Thewrewk 77—82. | *Áldott Krisztus keresztifán hét igét megmonda*: Peer 194—9. | *Conditor alme siderum*: Apor 128—9; Döbr. 235—6; Keszth. 50—2. | *Christe, qui lux es et dies*: Döbr. 240; Lobk. 259—60; Thewrewk 132—4. | *De patre verbum prodiens*: Döbr. 238—9; Keszth. 56—7. | *Dies est laetitiae*: Winkler 342. | *Enixa est puerpera* (v. ö. *A solis ortus cardine*): Fest. 328—9 + 333—4. | *Ex more docti mystico*: Döbr. 239—40. | *Emlékezéll keresztényen az áldott*

csaknem teljességgel hiába keressük a későbbi hivatalos gyűjteményekben, és a mi fő, teljesen hiába ama codexek breviáriumi hymnusait. A »Cantus Catholici« összesen három énekkel vág a codexek körébe: Vásárhelyi András cantilenájával, a »Nagy örömnapp ez nekünk« és »Dicséretes az gyermek, ki ez nap születék« kezdetű karácsonyi darabokkal, melyeket a Winkler »Dies est laetitiae«-jéhez fűz rokonsági kötelék. Az egi püspök megbizottai mit sem tudnak róla, hogy ama codexbeli hymnus-fordítások száz évvel azelőtt jóváhagyást nyertek volna, vagy a nép ajánk élénnek. A *Fit porta Christi pervia*, *Audi benigne conditor*, *Vexilla regis*, *Veni creator spiritus*, *Ave maris stella*, *O gloriosa domina*, a *Patris sapientia* és *Salve mundi salutare* egymás után előkerülnek, csak-hogy új köntösben, merőben más szövegekbe foglalva, mint a középkori codexekben. Pedig ezek az emberek szomjuhozzák a régiséget, nem igen hagyják az út porában, a mi bevetnek látszik, buzgal-muk hevében valódi protestáns eredetű darabokat is fölhasználnak, sőt régiekké avatnak, mint Huszár Gál énekét: »Könyörögjünk az Istennek szent lelkének«, illetve Batizitól a »Jer dicsérjük ez mai napon«, a »Jövel Szentlélek Uristen, lelkünknek vigassága« kezdetűeket, melyek kétségkívül nagy népszerűségre jutottak, csupán ama codexbeli hymnusokról nem tudnak semmit, csak éppen ama hymnusokra nincs éppen semmi szükségök.

Aztán jönnek a protestáns gyűjtemények: énekesek, graduálok, kivált az utóbbiak, telve régi rituális szövegeknek, hymnuskoknak fordításával. Egy-egy természetes könyv nem egyszer maga többet nyújt ebből az anyagból, mint a középkori emlékek együttvéve, s mégis — ama középkori hymnus-fordításokról ép annyit tudnak, mint az előbbieik. Nem, a darabos *Veni redemptor-ok*, *A solis ortus-ok* és társaik nem keltek szárnyra, hogy áttörjenek a kolostorok falain, és nem váltak közkinccsé. A tömeg nem ismeri őket és nem hagyja örökségül utódaira. A középkori magyar

Jézusról: Winkler 120—2. | *Fit porta Christi pervia*: Fest. 133—4 + 210—1. | *Idvez légy Istennek szent teste*: Peer 242—4. | *Imperatrix gloriosa*: Peer 326—30. | *Memento salutis auctor* (v. ö. *Christe redemptor gentium*): Fest. 52—3, 71—2, 82, 93—4, 276—7. | *Miserorum pia adiutrix*: Nádor 700—1. | *Mind szent apostolokhoz ritm. imádság*: Thewr. 165—8. | *O gloriosa domina* (V. ö. *Fortunatus: Quem terra, pontus, aethera*): Fest. 43—4 + 266—8; Lobk. 250; Peer 283.; | *Ó kegyes szűz Mária*: Peer 236—40. | *Dicső Szentlélek*: Gyöngyösi 69—; Gömöry 157—60. | *Pange lingua* gl. l. *certaminis*: Döbr. 242—3. | *Patris sapientia*: Winkler 60—5 + 118—20. | *Salve mundi salutare*: Czech 43—67; Thewr. 283—97. | *Salve benigne rex Ladislai*: Peer 308—25; Gyöngyösi 1—2. | *Szent ének, ki dicséri szűz Máriát* stb.: Winkler 338—50. | *Szűz Mária ez világon*: Peer 219. | *Te deum laudamus*: Apor 125—6 + 134—5 + 136—8; Döbr. 233—4; Fest. 21—5, 241—5; Kulcsár 50—2; Keszth. 49—50. stb. | *Üdvöz légy Istennek szent anyja*: Nádor 697—700. | *Veni redemptor gentium*: Apor 129—30. Döbr. 236—7; Keszth. 53—4. | *Vexilla regis*: Apor 131—2; Döbr. 241. | *Verbum supernum prodiens*: Döbr. 236; Keszth. 52. | *Veni creator spiritus*: Keszth. 432—3. | *Regina coeli laetare*: Fest. 363. | *Ave regina coelorum*: Corn. 99. | *Ave flore virginali*: Peer 213—9. | *Ave rosa sine spinis*: Thewr. 88—91. Pozs. 47. | *Hodie intacta virgo*: Fest. 354.

nép más énekekben öntötte ki vallásos lelkesedését s talált vigasztalódást. Egy darabra Szegedi Gergely énekes-könyve mutat rá 1569-ből a »Hiszünk mint egy istenben« kezdetű dicséret elején,¹ megjegyezve, hogy azt az »Ő kegyes szűz Mária« nótájára kell énekelni — és ez az ének valószínűleg azonos a Simon úr imádságos könyvében található »Ő kegyes szűz Mária, Te vagy szép tiszta rózsza« kezdetű csinos versezettel.² Egy másikra bizonyos 1524-iki esztergomi breviárium táblája³ tereli rá a figyelmet két bejegyzéssel, melyek közül egyik mint »régí ének« — »Üdvöz légy szent test, szűztől ki születél« — jutott be a Cantus Catholici-ba, míg a másik, melynek szövegét a Peer is föntartotta:⁴ az »Idvöz légy Istennek szent teste, — Szent oltáron áldoztatál, — Atyaistentől adatál«, egypár népies gyűjtemény tanúsága szerint a régi bevett énekek tőkéjéhez tartozott. Aztán megint egy 1505-iki nyomású »Expositio missae« 1514-iki bejegyzésében⁵ találunk egyet: a »Jer mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk« kezdetűt, mely mint »régí ének« ismét bejutott a Cant. Cath.-ba, de a régi protestáns énekeskönyveknek is kedvelt karácsonyi dicsérete. 1577-ben Telegdi Miklós prédikációiban jelenik meg néhány: a »Dicséretes ez gyermek, ki ez nap születék«, »Nagy örömnep ez nekünk«, a »Gyermek születék Betlehemben«, »Jer dicsérjük, jer dicsérjük az Krisztus Jézust«, »Nekünk született mennyei király«,⁶ »Hálát adjunk mindnyájan«.⁷ Pedig Telegdi tanúságára lehet építeni. Jó mélyen, a század első felében, 1535-ben született és ifjúsága emlékei közül csendülhettek fülébe ezek a meleg, egyszerű énekek, amelyeknek nagyrésze mint apai örökség szállott a különböző hitű testvérekre. A komoly tudós és kemény vitatkozó, a reformáció nagy ellensége, maga is részese az 1560-iki zsinatnak, bizonyára tudta mit beszél s nem jött arra a gondolatra, hogy híveinek ama zsinat világosan kifejezett szándéka⁸ ellenére eretnek

¹ 173. l.

² Peer, 236—40. V. ö. Magyar Könyvszemle, 1898. 229—31. l.

³ Lányi—Knauz, Egyháztört. I. 488—9.

⁴ Peer 242—4. Későbből megvan Mihál Farkasnak 1677—1693 között összeírt gyűjteményében, a 84—5. l. L. a M. N. Múzeumban, 482. Oct. Hung. alatt. Ugyanez a collectio egészen a Nádorral (695—7) megegyezőleg közli az Ave salutis hostiát és fordítását a 89—90. lapokon. Hasonlóképp előfordul mind e két darab az 1630—1663 közt kelt Jancsó-codexben. (Nemz. Múzeum kv. 1395. Qu. Hung.)

⁵ Lányi—Knauz, i. m. 484.

⁶ V. ö. Szegedi Gergely Ék. 98. A prot. gyűjtemények csak az első versszakot közlik eredeti valóságában, a többi úgy toldják hozzá. A deák eredetit l. a Jancsó-codexben. Kezdeté így hangzik: Natus est nobis rex gloriae. | Ab intacta pura virgine, | In anno novo iubilemus, | Parvulum Jesum adoremus. || Ipsum sequitur Stephanus, | Primus martyr et renatus. | In novo anno etc. || Iohannes ut praelectus | Inter ceteros magis dilectus. | In novo etc.

⁷ Telegdi, i. m. 87—91., 181.

⁸ Ne sub specie pietatis (jóvá nem hagyott énekek használatával) hungarus populus, natura alioqui ad divinum cultum propensus, in errores inducatur, sicut proh dolor! fieri nostra aetate in pluribus locis vidimus. Péterffy, i. m. II. 93.

énekeskönyvekben kinyomtatott,¹ eretnek származású énekeket ajánljon. És íme a múlt igazolja: a »Nagy örömnep ez nekünk«, a »Dicséretes ez gyermek« nem csupán a Cant. Cath.-ba jutnak át mint tisztos régiségek;² kezdő verszakaikra már a XVI. század elején, 1506-ban rá lehet ismerni a Winkler-codex 342—3. és 344. lapjain.

A Cant. Cath. »régi ének« jelzéseire nem lehet biztosan támaszkodni; de a kinek céljához, feladatához tartozik, hasonló példának egész sorát találhat, és az irodalomtörténet a középkor költészetét a jövőben sokkal gazdagabbnak és fejlettebbnek fogja látni, semmint ezideig. A codexek kezdetleges fordításai kell hogy átadják helyöket a valódi népéneknek, mely az istenházában csak túrva, a cultusnak fő részéből kizárva tudott élni és magasan följe emelkedett a klastromok többnyire merev, élettelen »poézis«-ének.

Az állapot egyébiránt nemcsak Magyarországon volt ilyen. Az egyház a német földön is féltékenyen őrizte conformitását és csak lassankint s kényszerűségből tett engedményeket. A német népnek a VIII. században még csupán annyi szabad, hogy a doxológiát és Kyrie *eleison*-t énekelje, és csak a IX. században jönnek arra a gondolatra, hogy a népszerűvé vált Kyrie-dallamokra német szövegeket, ú. n. *leis*-dalokat szerkeszsenek.³ Innen kezdve gyorsan fölvirágzik a német népének és számos szép darab támad. A XIV. században már breviáriumi hymnusokat is fordítottak, sőt egyesek a munkába a világi és a népköltészetet is bevonták azáltal, hogy kedvelt világi dalok melódiáit felhasználták s néha szövegeiket átköltötték (*contrafacta*). Minél erőteljesebbekké válnak e törekvések, minél inkább nő ekkép a németnyelvű éneklés divata: annál jobban ostromolja az egyház kapuit. A nép meg-megkísérti, hogy éneke az istentiszteletben jelentékenyebb helyet foglaljon. Az énekesek meg-megkurtítják a hivatalos choralis énekeket és a támadt hézagok alatt német darabokat adnak elő; azonban az egyház is résen áll; az 1446-iki eichstätti, az 1435-iki és 1492-iki schwerini zsinat keményen kikel a »visszaélések« ellen és csupán a mise első részében, a graduale után hajlandó tűrni a népéneket, a melynek, mint Magyarországon, prédikáció előtt és után, búcsujárásokon, körmenetekben és mysterium-játékokban az igazi helye. Azonban Luther és a reformáció már közeleg, sőt itt van és átalakítja az élet képét. Most már a hatalmas római egyház sem

¹ V. ö. Szegedi Gergely, Énekes könyv. Debr. 1569. 87., 93., 98. ll.

² V. ö. Cant. Cath. An. 1651. Pag. 13. (Dies est laetitiae) és 14. A többi szintén u. i. pag. 9—10. (Puer natus in Bethlehem); pag. 44. (Nekünk születék); pag. 11. (Grates nunc omnes reddamus Domino Deo, qui sua natiuitate nos liberavit de diabolica potestate. Huic oportet ut canamus cum angelis semper. Gloria in excelsis Deo. Greg. Magn.) A »Jer dicsérjük, jer dicsérjük« azonban következetesen kimarad.

³ Ilyen a következő: Unsar trohtin hat farsalt | sancte petre giuualt, | Daz er mac ginerjan | Ze imo dingenten man. | Kyrie eleison, Christe eleison. Etc.

lehet olyan kemény és kérlelhetetlen, mint azelőtt; a klérusnak látnia kell, és látja, hogy a protestáns énekek mint hódítják meg és el híveit, a protestáns istentisztelet mily ellenállhatatlan varázst gyakorol az emberekre: ő is népének-gyűjteményeket szerez, hogy az ellenfél hatását ellensúlyozza; és a mi fő, eltúri, hogy a nép-ének az istentiszteletben az eddiginél nagyobb, jelentősebb helyet foglaljon. Offertorium alatt, átváltozás és communio után már mindenfelé a nép énekel; sok helyen, főképp a hol sok a protestáns, egészen németté válik az éneklés, hogy — mint mondják — ezzel is könnyebbségére legyenek a visszatérőknek, kik »a kár-hozatos éneklést már megszokták«; míg végre a jozefinizmus, a nemzeti törekvések kora — a püspöki székhelyeket kivéve — mindenfelé véget vet a chorál uralmának . . .

II.

Semmi kétség, a magyar egyházi népének szintén a protestantizmus által nyert különös lendületet. Mi volt a reformáció? — a biblia renaissance-a. Az emberek azt mondják: nagyon is eltávoztunk az apostoli időktől, térjünk vissza a kiinduló ponthoz, állítsuk vissza az ősegyházat, azt, a melynek körvonalait, egész mivoltát a biblia őrizte meg számunkra. El a tradiciunculákkal, a cerimoniákkal, mindennel, a mi későbbi időknek a hagyatéka; úgy kell gondolkodnunk, éreznünk, berendezkednünk mindenben, a hogy az ősök a biblia szerint cselekedtek. Akármiről van szó, rögtön kinyitják a bibliát és benne keresnek útbaigazítást; ha beszélnek, ha írnak, tele vannak bibliai gondolatokkal és szólásokkal; annál fontosabbnak hiszik, hogy istentiszteletök szintén bibliai nyomon járjon. Innen van, hogy haraggal támadnak a római egyház ritu-sára. Szent Pál a korinthusiakhoz írt I. levelének 14. részében szó van a nyelvek használatáról és az apostol azt mondja, hogy inkább szól az egyházban öt igét a gyülekezet nyelvén, mint tizezret idegen szólással. — Vajjon nem világos utalás-e ez, hogy az istentiszteletnek a gyülekezet nyelvén, a lingua vulgaris-on kell történnie?

Azonban még egy dolog hat rájuk, mesteröknek, Luthernek példája. Ismeretes, mily sokan mennek Magyarországból Wittenbergbe, hogy első forrásból merítsék az új tanokat és lássák azt az élénk tevékenységet, melyet a reformáció odavaló fő tanítói kifejtenek. Mintha még a sors is rá akarna világítani betemetődő nyomokra. Az első magyar protestáns énekeskönyv elkallódott, de az a négy levél, mely megmaradt belőle, két ének fordítását tartalmazza, és ez a két ének eredetileg Wittenbergben támadt és a »mester« szellemének volt terméke. Mert a wittenbergi társaságtól és különösen Luthertől az egyházi ének dolgában is lehet tanulni. A hatalmas, erőszakos szász jól értett a zenéhez és szerette az

éneket, kivált a népéneket. Luther a deák éneklést sem akarta teljesen kiküszöbölni, mint mondá, a tanulók kedvéért; de különösen a népének körül fáradozott. Láttuk, nem teremtette azt mintegy a semmiből: »de nihilo sui et subiecti«; de mindenesetre nagyobb jelentőségre emelte az istentiszteletben, miáltal virágzását mindenél hatalmasabban biztosította, s egyszersmind fejlesztése, a protestáns dogmákhoz alkalmazása és gyarapítása tekintetében közvetlenül is nagy hatást gyakorolt. A történetírók tudják, mint buzdította barátait énekek szerzésére; de többet tett ennél: maga is tollat ragadt. Már 1524-ben megjelenik tőle egy kised gyűjtemény, melyben mindössze nyolcz ének és öt dallam foglaltatik; azonban ez a szám gyorsan növekedett és az utolsó énekeskönyvben, a melyet szerkesztett, már 120 ének találunk, melyek közül 37-nek a szövegét szokás neki tulajdonítani, bár nem mind egyenlő mértékben. Valóban a legkülönbözőbb fajta forrásokból merített; fölhasználta a meglevő régi népénekeket, meghagyva eredeti mivoltukban, ha így is alkalmasak voltak, megváltoztatva, pótolgatva szövegeket, a mennyiben szükségesnek látszott; a régi egyház hymnusaiból többet németre fordított, zsoltárokat dolgozott át, de eredetiket is költött, mint az »Ein feste Burg ist unser Gott«, mely a 46. (ill. 45.) zsoltárnak két első verséből indul ki, a »Nun freut euch lieben Christen gemein« és egyebek. Dallamnak nem volt szűkében: a régi énekkincs, a chorál nyújtott eleget — még a híres »Ein feste Burg« is tisztán chorális alapú — de ott volt a népköltészet is a saját gazdag termésével: egy sereg világi dal, melynek melódiája alkalmas reá, hogy vallásos szövegekre alkalmazzák . . . Ime, ily alapon indul fejlődésnek a német protestáns népének s éri el virágzásának tetőpontját. A magyar reformátorok tanui ennek a processusnak. Nemcsak az istentiszteletnek módját öröklük mestereiktől, az ének szeretete is vérökké válik. Több mint valószínű, hogy a Luther-féle »Gottesdienst«, mely 1523-ban jelent meg, kezökön forog. Az 1545-iki megyesi zsinat már a Luther-féle liturgiát ajánlja, s viszont ettől fogva minden nagyobb synodus foglalalkozik az ének kérdésével. Mindenütt elfogadják, hogy a népének az istentisztelet lényeges része; azonban viszont már a század közepén szabályozásáról is gondolkodnak. Az erdői zsinat XV. szakaszában — 1555-ből — ki van mondva, hogy a könyörgésekben, hymnusokban, a lectiókban és prózákban csupán oly szövegeknek van helyök, melyek kanonikus könyvekből vagy bevett szerzők munkáiból vannak merítve.¹ Aztán csakhamar szó van bevett énekekről, misemaradványokról, hymnusokról, pápisták énekeiről, melyeket meg kell vetni . . . Valami »megtisztított«, minden ízében eredeti, tősgyökeres protestáns éneklésről álmodoz-

¹ Providendum est etiam, ut in Ecclesia nil, neque in precibus, neque in hymnis, neque in lectionibus, neque prosis, quam in Sacris canonicis et receptis authoribus depositum est, recipiatur. — Bod, Hist. Hung. Eccl. Lugduni-Batav. 1888. Vol. 1. pag. 332.

nak, melynek semmi köze többé a katholicizmushoz. Az álom negyedfélszáz esztendeig, sőt talán tovább is álom marad,¹ de a hozott határozatok rámutatnak arra a fontos tényre, hogy a magyar protestáns népének a németéhez hasonló alapon indul fejlődésnek. Ha semmi egyéb nem bizonyítaná ezt a jelenséget, maguk ama kánonok tennék előttünk bizonyossá. De van egyéb bizonyosság is: egy sereg kézíratos szertartásos könyv a XVI. és XVII. századból, melyek egyező értelemmel rávallanak, és a mi közöttük is legfontosabb: a Batthyány-codex, a nyomtatott, az egyházi tekintély bélyegével ellátott »Öreg graduál«-al egyetemben: a magyar protestáns egyházi ének legősibb állapotának legauthenticusabb tanuja.

III.

Mi a Batthyány-codex? — karkönyv — szertartásos könyv — graduál, a maga fajtájában legrégebb mindazok között, a melyeket irodalomtörténetünk ismer. Ezt a kort meghatározni nem volt nehéz; már Toldy észrevette, hogy ebben a könyvben a litánia sorai a 45—46. lapon azért imádkoznak, »hogy az mi nyomorult országunkat az pogány kéztől megszabadítsad«, mit a magyar csupán 1541 után imádkozhatott. Aztán Volf György akadt egy másik nyomra a 273. lapon, a szegélyzet kettős vonala között, hová későbbi kéz egypár deák hexametert vetett és utána írta: 1563. Az eredmény világos: a codex nem készülhetett 1541 előtt, viszont 1563-ban már készen kellett állania, tehát a XVI. század közepéből való, melyre írása, orthographiája is vallanak. Aztán következett a második kérdés, a gyűjteménynek felekezeti minőségéről. Toldy a könyv katholicitása mellett emelte föl szavát. Mi is lehetne más, mint katolikus ez a mű, melynek lelegején egy sereg hymnus áll: de adventu Domini, de nativitate Domini nostri, hymnus Epiphaniarum, post Epiphaniam, in Septuagesima, tehát adventi, karácsonyi, gyertyaszentelői, nagybőjti hymnuszok; aztán a derekán jön egy litánia — Litania maior — s ismét egy sereg ének: hymni quadragesimales, in ramis palmarum, resurrectionis, in die ascensionis, pentecostes, in festo sanctae Trinitatis, tehát a negyvennapos böjtre, virágvasárnapra, husvétra, áldozó csütörtökre, pünkösdre, Szentháromság vasárnapjára szóló hymnuszok, köztük egy Pange lingua, Vexilla regis, hymnus ad vespas, »Vita sanctorum«, »Salve rex misericordiae.« Majd következik a »Canticum sanctorum Ambrosii et Augustini«, a teremtésről való hét hymnus, reggeli énekek, köztük kettő »ad primam«, néhány

¹ V. ö. a legújabb énekesekben: Örvendezzen már ez világ (= Magna salutis gaudio, hymn. domin. in ramis palm. V. Judocus Clichtoveus, Elucidatorium Ecclesiasticum. Basileae, 1519. fol. 33.) — Krisztus, ki vagy nap és világ (= Christe qui lux es et dies. Hymn. quadrag. ad completorium. V. ö. Clicht. u. o. fol. 26.) stb.

vasárnapi darab, vegyes ének, melyek közül egy a »Corde natus ex parentis«, egy az Oculi-vasárnapra szóló »Iam ter, quaternis trahitur«, ismét egy a Laetare-vasárnapi »Jesu quadregenariae« fordítása, s végül egymás után kerülnek sorra: invocatiók, versiculusok, antiphonák, zsoltárok, introitusok, prózák, invitoriumok, a breviáriumban hozzájuk csatlakozó »Venite exultemus Domino« zsoltárral, passio, lamentatiók... jórészt melódiákkal, melyek századok óta kiegészítő elemei a régi egyház ritusának. Semmi kétség, Toldy ismeri ezt a ritust és amaz énekek fő forrását: a breviáriumot, sőt tudja, hogy a szövegek részben a protestáns istentiszteletben is meghonosodtak; de nem kutat tovább, és nemcsak a sárospataki könyvtár két codexét tartja katolikus karkönyvnek, gyanuját a Kecskeméti Énekeskönyv¹ sem bírja fölébreszteni, bár benne »régí katolikus énekek mellett protestánsokat is« talált.² Az irodalom, a közönség elfogadta és vallotta nézetét. Hiába hirdeti Bartalus 1870-ben, hogy a Kecskeméti Énekeskönyv, a Patay-, a Csáti-gyűjtemény és a Batthyány-codex protestáns szerartásos könyvek,³ mi több, hogy az Öreg Graduál a Batthyány- és a két sárospataki codexből van összeállítva.⁴ Egy szorgalmas egyházi író 1883-ban mint valóságos felfedező tűnik fel azzal, hogy a Kecskeméti Énekeskönyv, a két sárospataki codex és a »Batthyányi-hymnarium« református írott graduálok.⁵ Sőt nem vesz tudomást Bartalusról maga Volf György sem, ki a kérdést a 90-es évek elején végre nagyjában végkép eldöntötte.⁶ A Batthyány-codex — mondja a Nyelvemléktár — tartalma szerint igazabban mondható katolikusnak, mint protestánsnak, de tényleg református rituális énekeskönyv, graduál, mint Kálmán Farkas állította. Protestáns jellegét hihetővé teszi néhány protestáns ének, mely először itt jelenik meg előttünk, megerősíti zsoltárainak számozása és bizonyosságra emeli az a kapcsolat, mely közötté és Geleji Katona Öreg Graduálja között szembeszökő. Azok a hiányok, melyeket Katona talált forrásaiban, a régi graduálokban, a Batthyáynak is hiányai; az az anyag, mely az »Öreg«-et alkotja, csakhogy más sorrendben, $\frac{8}{10}$ -ed részt a Batthyáynak is anyaga. Semmi kétség: e codex az Öreg Graduálnak egyik és mindenestre legrégibb forrása, a legrégebb magyar protestáns graduál és énekesgyűjtemény, mely a XVI. századból ismeretes. A korábbi hasonló munkák elkallódtak: Gálszécsi István énekeskönyvéből (Krakkó, 1536) mindössze négy levél került elő: a Perényi Péterhez intézett

¹ Akad. Kvt. Magy. cod. Ivr. 76.

² Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1883. 40. Toldy, A magy. költ. tört. Pest, 1867., 179—180. l.

³ A magyar egyházak szerartásos énekei. Pest, 1870. 15., 65—66., 76., 91., 136., 146., 165. l.

⁴ Kisz. Társ. Évlapjai, 1870. IV. k. 103.

⁵ Prot. Egyh. és Isk. Lap. — Erdélyi Pál: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Budapest, 1899. 60.

⁶ Egyet. Phil. Közl. 14. köt. 174—92. Ny.-Tár., 14. köt. Előszó.

ajánlólevéllel, Luther »Wir gleuben all an einen Gott« kezdetű énekének fordításával s az ugyancsak lutheri »Jesus Christus unser Heiland« fordításának egy vers-szakával; Székely Istvánéból (Krakkó, 1538) az utolsó példány is elpusztult a 49-iki enyedi tűzveszedelemben, és a magyar protestáns éneklés legrégebb állapotát első sorban és főképp a Baththyány-codexből lehet megismerni.

IV.

A népének fejlődésének a reformáció adott különös lendületet, viszont a protestáns egyházak éneklésén, kivált kezdetben, a katolikus énekköltésnek nagy és mély hatása mutatkozik. A gyermek- és ifjukurát élő protestantizmus kénytelen a régi egyház gazdag énekkészletét közös tulajdonnak tekinteni. Szüksége van énekekre és kényszerítve van rá, hogy számoljon a tömegek konzervatív hajlamaival, melyek kivált a ritus és az éneklés terén érzetik hatalmukat. Több mint valószínű, hogy a nép keveset törődött a reá nézve nagyon is elvont és nehéz dogmatikus fogalmakkal; de a szertartások, az énekek századok alatt szívéhez forrottak és nem volt könnyű őket onnét elszakítani. Innen van, hogy a liturgia csupán lassan és fokozatosan változik, és bár a mise elvész, de a szertartásokból még mindig elég marad és uralkodik az egyházakban a XVIII. század elejéig, a graduálok tekintélyének elhanyaglásáig. Hiába hirdeti a debreczeni zsinat 1562-ben, hogy a pápista énekek, és 1567-ben, hogy a mise maradványai elvetendőek: akkor már van elég protestáns eredetű ének, a közlés, a szokás mégis életben tartja ezeket az ódon hagyományokat, noha előadásuk, kellően képzett énekesek hiánya miatt, szüntelen panaszra ad okot és örökös vergődéssel van egybekötve.

A múlttal való ez a mély kapcsolat a maga teljességében tárul föl a Baththyány-codexben. Nem mintha dogmatikája nem fejezné ki eléggé a diakritikus tanokat: e tekintetben valóban csodálatos, hogy protestáns jellegét egy Toldy, sőt még inkább annyi régebbi theologus közül senki sem vette észre.

A protestantizmusnak mindenütt alapvető eszméje volt az »emberi szerzés«-ektől való óvakodás. Minden, a mi az egyházban idő folytával keletkezett, tan vagy egyszerű szokás, ritus, dísz vagy intézmény, a miről a bibliában nincs emlékezet, az emberi alkotások körébe utasíttatik és elvettetik. Emberi szerzésnek jelentik ki a szenteknek nem tiszteletét vagy utánzását, hanem segítségül hívását, mivel Szent Pál szerint nincs közbenjárónk az Atyánál, kivéve az egy Jézus Krisztust, kinek áldozata, vérontása a kereszten az embereket megszabadította a bűntől és elrontotta az ördög hatalmát. Az ember üdvözül, csak higgyen erősen Jézus Krisztusban: vallja meggyőződéssel, hogy általa Isten fiává emeltetett. Semmi ezen az egy hiten kívül az üdvösség elnyerésére nem elég-

séges, de nem is szükséges. Senki se bízzék a maga jócselekedeteinek érdemében: a cselekedet nem üdvözít, csak állapotunknak folyománya. A gonosz csak gonoszat cselekedhetik, a jót jámborságáról lehet megismerni, mint a jó fát az ő jó gyümölcséről. Innen van, hogy a jó cselekedetről mint jelről beszélnek, mint a hit, a kegyelem állapotának a gyümölcséről, mely az Isten iránt való szeretetnek, az üdvösségre való elválasztásnak bizonyága. Az erdői zsinat (1545) artikulusai szerint »confitemur... Dominum Jesum... esse... unicum Mediatorem nostrum inter Deum Patrem et nos peccatores... Damnamus itaque eos, qui sanctos carne exutos constituunt Mediatores... Iustificationem, h. e. remissionem peccatorum conjunctam cum donatione Spiritus sancti, et acceptionem ad vitam aeternam confitemur gratis contingere hominibus fide apprehendentibus misericordiam Dei propter meritum Christi. Damnamus vero homines justiarior, qui operibus... tribuunt justificationem. Etsi autem bonis operibus non tribuimus justificationem, quae solius fidei est, tamen ea dicimus esse necessaria et requiri a renatis; arbor enim bona fructus bonus facit... Sanctos carne exutos colimus honore imitationis, h. e. fiduciam cordis non ponimus in illis, nec eorum auxilium imploramus; imitamur autem eorum fidem, ac bona opera vocationis et charitatis«.¹

A Bathyány-codexben meg lehet találni ezeket a tanokat. A 48-ik lapon szó van az »emberi szerzések«-ről:

Őrizkedjünk az ördögtől,
Távozzunk el tévelygéstől,
Sok emberi szerzésektől,
Melyek elvonsznak istentől.

Volf észrevette, hogy a gyűjtemény, mely egyebekben ragaszkodik a kath. rituális könyvek sorrendjéhez, a szentek ünnepeit következetesen mellőzi. A magyar még lelkesedve ünnepli Szűz Máriának szépségét, tisztaságát, kívánja, hogy »legyen a Szűznek élete — mi életünknek tüköre, — hogy követhessük hitiben — és jó cselekedetiben«,² de nem teszi többé patrónájává és nem vár tőle támogatást. A 348. lapon Abélardus karácsonyi prózájában az 5-ik vsz. eme szavainak helyére: »Secumque faciat matrem participem Patris imperii« az van írva: »És vele országoltasson minket az ő sz. atyjának országában«, utóbb pedig, a 351. lapon eme sorok:

Sed dator veniae, concessa venia,
Per matrem gratiae obtenta gratia
In nobis habitet,

¹ Art. II—VII. Bod., op. cit. vol. I. pag. 323—4.

² A 11. l. »Imitamur autem eorum fidem, ac bona opera«. Erdői synod. Art. 7.

odamódosulnak, hogy »az kegyes Szentlélek bűnünket megbocsássa, *hallásnak általa* ajándékozzon meg és bennünk lakozzék«. Annál többször fordul elő Krisztusnak mint egyedüli közbenjárónak emlegetése.

Nincs náladnál több zálogunk,
Mennyországban több gyámolunk,
Kívüled több bizodalunk (12.)

Jézus Krisztus . . . mi fejünk,
Egyetlenegy közbenjárónk,
Szószólónk és üdvözítónk (67.)

Tekénts reánk az Krisztusért . . .
Érdemlé ezt az mi Urunk,
Mi egyetlen egy érdemünk (125.)

A codex elején olvasható ádventi ének azt kiáltja, hogy Krisztus évszázadokig elrejtőzött a világ elől, mivel emberekben reménykedtünk :

Ezt az mi hitelenségünk,
. . . Érdemlette tévelygésünk,
Emberbeli reménységünk ;

a 21—3. lapon levő darabba viszont a »sola fides«-ről szólnak be néhány jellemző sort :

Senki immár az ördögtül
Ne féljen, sem az pokoltul . . .

És minden nagy bátorsággal
Bízában az Jézus Krisztusban,
Bemehet az mennyországban (22.)

melyeknek értelmét utóbb egy, a Pange lingua fordításába ékelt részlet is hangoztatja :

Bűnös ember, ha ezt hiszed,
Hogy teérted született
És teérted megöletett,
Áldozott és fizetett :
Te az bűntől és haláltul
Hát immár megszabadultál (64.)

Végre a hit gyümölcséről szólnak a következő helyek :

Az igaz hitnek gyümölcsét,
Az szeretet egyességét,
Plántáljad mindenütt jó hírét (89.)

Adjad, az bünt gyűlölhessük,
 . . . Hitnek gyümölcsét tehesük,
 Szent nevedet dicsérhessük (91.)

Adjad nekünk életünkben,
 . . . Élhessünk nagy békeségben
 És hitnek jó gyümölcsében (127.).

De ezek a dogmatikus vonások csak másodsorban pontosak. Irodalmi szempontból a Batthyány-codex mindenek fölött anyagával és feldolgozásával érdemel különös figyelmet, mint a Luthertől és társaitól megindított énekszerző munkásságnak egyik terméke abból a korból, mikor a kálvinizmus Magyarországon csak éppen szárnyát bontogatja és a protestáns rítusban még a wittenbergi mester szelleme az uralkodó. A protestantizmus még nem akar elhárítani mindent, a mi a középkor hagyatékából csak elhárítható; ellenkezőleg, az író minden megtarthatónak a megtartására törekszik. A Batthyány-nak egész sereg olyan régi szövege van, melynek forrását úgyszólván fáradság nélkül lehet megtalálni. Hét esetben maga a codex utal reájok, megjelölve az illető darab címét vagy első sorát, mint a 61-ik (*Pange lingua*), 65-ik (*Vexilla regis*), 93-ik (*Salve rex misericordiae*), a 95-ik (*Canticum ss. Ambrosii et Augustini*), 153-ik (*Corde natus*), 154-ik (*Iam ter, quaternis*) és a 156-ik (*Jesu quadragenariae*) lapokon. Aztán Volf György számolt be 11 darabbal, a 6—7. (*Verbum supernum prodiens*), 14—15. (*Conditor alme syderum*), 19—20. (*Veni redemptor gentium*), 23—27. (*A solis ortus cardine*), 67—69. (*Aurora lucis rutilat*), 79—80. (*Festum nunc celebre*), 83—84. (*Jesu nostra redemptio*), 85—87. (*Veni creator spiritus*), 135—6. (*O pater sancte*) és 152—3. (*Lucis creator*) lapokon levő énekek forrásával.¹ Azonban a sorozat még most sem vált teljessé, s az adatoknak bizonyára jelentékeny számával növelhető. Meg lehet állapítani, hogy a 3—6. lapokon levő ének Luk. 1, 68—79. verseire, az ú. n. *Canticum Zachariae*-re, a 7—8. lapokon olvasható a *Verbum supernum prodiens*, a 11—13. l. levő a *Conditor alme syderum*, a 17—19. l. található a *Corde natus ex parentis* kezdetű himnusra viendő vissza; hogy a 27—29. l. előforduló darabnak a *Hostis Herodes impie*,* a 29—30. és 30—31. lapokon leirtaknak a *Deus creator omnium* és a *Dies absoluti praetereunt* a forrása. A *Dicsérjük mindnyájan* kezdetű nagybőjti ének (49—51) az *Ex more docti mystico*, az *Örvendezzen már ez világ* (55—57) a *Magno salutis gaudio*, a *Keresztyéneknek serege* (70—71) a *Chorus novae Jerusalem*, az *Ez világnak fényessége*

¹ A 11—13. l. olvasható darabról hibásan mondja s hibásan is írja utána Szathmáry J. is *Prot. Szemle*, 1892. 341. l., hogy a *Deus creator omnium* ből készült: ez ének a *Conditor alme siderum* után van alkotva.

* Utólag látom, hogy a *-gal jelzett eredetüket már Szathmáry József fölfedezte. V. ö. *Prot. Szemle*, l. 1892. 342—3.

(72—73) a *Jesu nostra redemptio*, a Szenteknek te vagy, Krisztus, ékessége (76—78) a *Vita sanctorum*, az Oh dicsőséges Szentháromság (91—2) az *O lux beata Trinitas*,* a 103—114. lapokon levő hét teremtségi ének ismét sorban a *Lucis creator optime*,* *Immense coeli conditor*,* *Telluris ingens conditor*,* *Coeli deus sanctissime*,* *Magnae deus potentiae*,* *Plasmator hominis deus** és a *Deus creator omnium** kezdetű vesperális hymnusokból származtak; míg az Immáron az nap feljövén (115—116,) Immár mostan (116—117), Igaz bíró (117—118) és Állatoknak megtartója (118), négy ambrosianus darabnak, a *Jam lucis orto sydere*, *Nunc sancte nobis*, *Rector potens** és *Rerum deus tenax vigor** kezdetűeknek fordítása. A »Látod Isten sziveinket« (119—120) a *Nox atra rerum*-mal, a Könyörögjünk az Istennek (128—9) viszont a *Lux ecce surgit aurea*-val vethető egybe. Az »Atyaistennek egy fia« (130—132) a *Christe redemptor gentium*ra támaszkodik, a rákövetkező darab (132—4) viszont a *Nox et tenebrae*-re. A *Prosa in adventu domini* (347—51) Abélard híres *Mittit ad virginem*-jével azonos; a nyomába került sorok: a »*Christus natus est nobis*, *Venite adoremus*« versén kívül a szokásos *Venite exultemus domino* (= 94. ill. 95. zsolt.),¹ a *Prosa Paschatis* (356—58) a *Victimae paschali*, a *Prosa ascensionis* (362—66) és *Prosa Pentecostes* (367—371) a megfelelő ünnepi katolikus miserészletek fordítása, míg az Urnak végvacsorájára kezdetű ének (385—387) az *Ad coenam agni providi* kezdetű husvéti hymnust olvasztja be a protestáns liturgiába. A nép számára írt cantionálékba betódultak a régi népénekek: a szertartásokat, főképp a nagyobb, graduálokkal élő gyülekezeteket, előzönlí a chorál, és a mi ezzel szoros kapcsolatban tenyész: a középkori egyház hivatalos énekszövege, a sok századot átél, fejlődött, lelkesített hymnus. Nem kellett tőle tartani, sőt ellenkezőleg; és senki sem tett miatta szemrehányást. A XVI. században igen kevesen tudják, hogy a *Lucis creator* szerzője *Gregorius Magnus* volt, hogy a *Veni creator Spiritus* és *Festum nunc celebre* a IX. században élt *Rabanus Maurus*tól, a *Chorus novae Jerusalem* a X. századbeli *Fulbertus Carnotensis*től, a *Mittit ad Virginem* a XI. században virágzott Abélardtól származott, vagy hogy a *Victima paschali* nem régibb a XI. század első felénél; az ismertebb nevek viselőiről, *Ambrosius*ról, *Prudentius*ról, *Sedulius*ról pedig ismeretes, hogy igen régi időkben, a IV. és V. században emelkedtek hírnévre. Ezek a hymnusok elég sokáig hangzottak már, hogy általában ama kor örökségének tartásák őket, a melynek tiszteletében mindenki megegyezik,² és katolikus, protestáns egyaránt örökségét lássa bennök s egyforma áhitattal olvadozzék hangjaikra

¹ A 352—56. l. Ugyanígy alább a husvétí próza mögött (359—62) és az »*Inventorium Trinitatis*« szövegében, a 372—6. l.

² E kort általában *Gregorius Magnus* haláláig számítják. »Ettől (t. i. a 605. évtől) fogva a pápák mind antichristusok és Lucipernek helytartói«, mondja Székely István.

De vajjon hol szerezték a protestánsok ezt a bőséges magyar himnus-anyagot? Volf szerint igen valószínű, hogy »a Veni redemptor gentium, A solis ortus cardine, Pange lingua gloriosi és több effélék fordítása, a hol föllengős szavakkal van dicsőítve Krisztus anyjának, a »tiszta szűznek« »szűz« Máriának szeplőtelen-sége, nem a reformátoroktól ered, hanem régebbi időből való és így magyarul is a katolikus énekkészletből van átvéve.« Ez azonban bizonyára túlzás. A reformátorok, ha átvették azokat a »föllengős szavakat«, bizonyára ama szók értelmétől sem voltak idegenek, és ha nem osztoznak értelmökben, épp oly kevéssé kétek volna kitérésökkel, mint sok egyébével, a mi gondolkodásukkal ellenkezett. A protestánsok nem írhattak dicsőítő énekeket a szentekről; de az is bizonyos, hogy azok a »föllengős szavú« himnuszok nem a Szűzanya dicséretére, hanem az isteni megtestesülés magasztalására szólnak meg és egyáltalában nem ellenkeznek a régi protestantizmus erős bibliai szellemével. Mert vajjon mit mondanak ama »föllengős szavak«?

Kin ez világ álmétkodék,
Hogy szűztől Isten születék.

Szűznek méhe megvirágzék.

Szűznek méhe nevedék,
Szűzessége megtartaték,
Tisztaságban építették.

Származék ágyas házából,
Az szép szűznek szent méhéből. (V. ö. *Veni red. gent.*, 19. l.)

A tiszta szűznek méhében
Mennyei ajándék beméne,
És az szűz leán visele stb.

Szűznek tiszta méhe háza
Gyorsan Isten hajléka lón,
És szeplőtelen fogadá
Istennek elrejtett titkát.

Ime szüle az szűz leán, (V. ö. *A solis ortus.*, 23—4. l.)
Születék szűz Máriátul. (V. ö. *Pange lingua*, a 62. l.)

A himnuszok elmondják, hogy az Üdvözítő a szép, tiszta szűztől csodás módon mint Isten fia született. Azonban mindez az egyetlen »szép« jelző híján a bibliában is — Máté, Lukács I. — előfordul és nemcsak a katolikusoknak, de a protestánsoknak is dogmája. A protestantizmus ragaszkodik az Apostoli Hitvalláshoz,

melyben ez a dogma szintén kifejezésre jut.¹ Bornemisza Péter szerint »Mária oly szűzen szülhette, szülte is a Krisztust, hogy az ő szűzességének romlása csak meg sem indulna, hanem az ő teste megszenteltetvén, Szentléleknek cselekedetiből tiszta és szent emberséget véteknélkül fogadna.«² Félegyházi Tamás szerint az evangelisták azt hirdetik Máriáról, »hogy szűz volt, hogy az Ézsaiásnak jüvendölése beteljesednék: Ime az szűz fogad és fiat szül . . . Annak felette az Isten az ű fiának születését ezzelis meg akarta ékesíteni, hogy az természet folyása ellen születtetet, mely oly titkos csuda, kihez soha hasonlatos nem volt nemis leszen.«³ Károli Péter írja: »Azt is lássuk meg, miért kellett szűztül születetni az Jézus Krisztusnak, mert az okosságnak ellene vagy ez, hogy szűz szülhessen, hogy anyais legyen, szűz is legyen, az mint az meg vakult zsidóknak az pogánoknak lehetetlennek teczik . . . Mind az által bizonságot tesznek erről mind az propheták és az apostolok írások. Szűztül kellett azért születni . . . Az Jézus Krisztus szűztül születtetik de férfiui magnekül . . . bűnnekül.«⁴

¹ V. ö. Félegyházi, Az kerezteni igaz hitnek reszeiről . . . Debreczen, LXXXVIII. (1588), 8-ik szmztl. lev.

² Bornemisza, Első része az Evangéliomokból és az Epistolákból való Tanuságoknak. Sempte, 1573. fol. CLXI.

³ Id. m. 34—4. l.

⁴ Az Apostoli Credónak avagy Vallásnak igaz magyarázattyá. Debr. 1584. 245—6. l.

DR. HORVÁTH CYRILL.

